

ΑΝΘΙΒΟΛΑ

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

4-5 / 2021

Ἐν πλῶ

ΑΝΘΙΒΟΛΑ

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΥ ΔΙΑΛΟΓΟΥ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

4-5 / 2021

Διευθυντές:

ΣΤΑΥΡΟΣ ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΓΓΕΛΗΣ

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Ούρσουλα Φωσκόλου

© Έκδόσεις Έν πλῶ

Κολοκοτρώνη 49, Αθήνα 105 60

Τηλ.: 210 3226343 - Fax: 210 3221238

e-mail: info@enploeditions.gr

www.enploeditions.gr

www.facebook.com/enploeditions.gr

ISSN: 2585-2140

Περιεχόμενα

Ν.Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

*Βιβλιογραφική προγραφή
(Paradiamantes proscriptus)*

~7~

ΕΛΖΕ ΛΑΣΚΕΡ - ΣΥΛΕΡ

*Δύο ποιήματα
(Μετάφραση: Γιώργος Κεντρωτής)*

~19~

ΓΙΟΥΡΓΚΕΝ ΜΟΛΤΜΑΝ

*Έντός τής παρουσίας του Άγνωστου Θεού.
Χριστιανική πίστη και ευρωπαϊκός ανθρωπισμός
(Μετάφραση: Μάριος Π. Μπέγζος)*

~21~

ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΣΚΛΗΡΗΣ

*Στό «μεταξύ» πλουραλισμού και αλήθειας, στό «μεταξύ» έλευθερίας και αγάπης:
Ή έσχατολογική έκκρεμότητα μιās Όρθόδοξης Πολιτικής Θεολογίας*

~41~

π. ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΓΚΑΝΑΣ

*Πολιτικά και θεολογικά άτοπήματα τών θεολόγων:
παραδείγματα μιās περίπλοκης σχέσης*

~53~

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΣΠΡΟΥΛΗΣ

Είναι ή Όρθοδοξία δημοκρατική; Μεθοδολογικά προλεγόμενα

~91~

π. ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΣ ΜΗΛΤΟΣ

*Έπισκοπική συνοδικότητα:
Μιά σύγχρονη κοινή αναζήτηση σέ Άνατολή και Δύση*

~109~

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΣΑΚΙΡΗ
*Είναι ή Όρθοδοξία δημοκρατική;
Μεθοδολογικά προλεγόμενα*
~131~

ΑΓΓΕΛΟΣ ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ
*Τό ιερό συνναντᾶ τό κοσμικό;
Γιά τήν ἔννοια τοῦ χαρίσματος στό ἔργο τοῦ Max Weber*
~149~

ΤΑΣΟΣ ΜΑΝΤΖΑΒΙΝΟΣ
Σχέδια
~167~

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ
*Χριστιανική ἐκκοσμίκευση ή φονταμενταλισμός ὡς ἀντι-πλουραλισμός;
(Μετάφραση: Βασίλειος Ντράγκος Νικολίτσης)*
~181~

π. ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΙΝΑΚΟΥΛΑΣ
Ἡ τελευταία αἴρεση τοῦ Χριστιανισμοῦ
~203~

ΣΤΑΥΡΟΣ ΠΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ
*Ἡ περσοναλιστική φιλοσοφία τοῦ Νικολάι Μπερδιάγιεφ.
Δοκίμιο γιά τή σχέση θεολογίας καί πολιτικῆς*
~219~

ANNA AXMATOVA
Ποιήματα
(Μετάφραση: Δημήτρης Β. Τριανταφυλλίδης)
~271~

ΘΑΝΑΣΗΣ Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ
*Τά παραδοσιακά ἀφρικανικά πολιτεύματα καί ή σημασία τους σήμερα.
Μιά εἰσαγωγή*
~285~

ΓΟΥΣΤΑΒΟ ΓΚΟΥΤΙΕΡΕΣ
Ἡ θεολογία ὡς ἐπιστολή ἀγάπης
Συνέντευξη στόν Ἄνχελ Νταρίο Καρρέρο
(Μετάφραση: Δημήτρης Ἀγγελῆς)
~303~

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΤΕΦΑΣ
Θάνατος καί Ἀθανασία στήν Ἰλιάδα τοῦ Ὀμήρου
~319~

Ἐπέτειος Παπαδιαμάντη
170 χρόνια από τή γέννησή του

Βιβλιογραφική προγραφή (Paradiamantes proscriptus)

Ν. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ

Βιβλιογραφικοκριτικά

Ἡ πρώτη ἔκδοση (τόμ. Β', 1949) τῆς *Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας* τοῦ Κ.Θ. Δημαρᾶ¹ παρέχει στό τμήμα Σημειώσεις τά ἐξῆς στοιχεῖα γιά τόν Ἀλέξανδρο Παπαδιαμάντη (σσ. 275-6):

«Ἐκδόσεις (...)

Παπαδιαμάντης. Τά περισσότερα ἔργα τοῦ Παπαδιαμάντη βρίσκονται τυπωμένα στίς ἐκδόσεις τοῦ Φέξη καί τοῦ Ἐλευθερουδάκη. Βλ. στίς Πηγές καί βοηθήματα Βαλέτας καί Φουσάρας. Μιά καινούρια σειρά, Ἄπαντα, ἄρχισε νά βγαίνει τό 1945, τ. Α' Θαλασσινά Εἰδύλλια.

Πηγές καί βοηθήματα (...)

Παπαδιαμάντης. Γ. Βαλέτας, Παπαδιαμάντης, Μυτιλήνη 1940, Γ. Φουσάρας Βιβλιογραφικά στόν Παπαδιαμάντη, 1940. Νά προστεθοῦν σ' αὐτά οἱ νεώτερες ἀκόλουθες ἐργασίες: Κ. Παπαχρίστου, Ὁ ἄγνωστος Παπαδιαμάντης, 1947, Μ.Μ. Παπαϊωάννου, Ἡ θρησκευτικότητα τοῦ Παπαδιαμάντη, 1948, καί Μ. Περάντης, Ὁ κοσμοκαλόγερος (1948). Σημαντικό γιά τήν ἀλλαγὴ προοπτικῆς, πού φανερώνει ἀναφορικά μέ τόν Παπαδιαμάντη, εἶναι τό Χριστουγεννιάτικο τεῦχος τῆς Ν. Ἐστίας τοῦ 1941».

¹ Ἡ Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (ἐφεξῆς *I.N.A.*) ὡς τήν ὄγδοη ἔκδοση ἐκδίδεται ἀπό τόν «Ἴκαρο», ἡ ἔνατη ἀπό τή «Γνώση».

Στή δεύτερη έκδοση (1954), πού οι Σημειώσεις της εκδίδονται σέ ιδιαίτερο τόμο τό 1956, τό τμήμα Έκδόσεις τροποποιείται έτσι: «Τό 1954-1955 έβγήκαν σέ έξι τόμους τά Άπαντά του μέ τήν επίμελεια του Γ. Βαλέτα», ενώ στίς *Πηγές και βοηθήματα* μεταξύ του «Ο κοσμοκαλόγερος, 1948» και του «Σημαντικό για [...] του 1941» τής πρώτης έκδοσης έχουν προστεθεί τά έξής: «Ενδιαφέρων για τήν ψυχογραφική του τοποθέτηση είναι ό πρόλογος του Ο. Merlier στήν ακόλουθη συλλογή γαλλικῶν μεταφράσεων του από διηγήματα του Παπαδιαμάντη: *Skiathos, île grecque*, 1934».

Στήν τρίτη (1965), τέταρτη (1968) και πέμπτη (1972) έκδοση δέν υπάρχει καμιά μεταβολή. Άλλά στίς Πηγές και βοηθήματα τής έκτης έκδοσης (1975), μετά τή σημείωση για τό Χριστουγεννιάτικο τεύχος τής Νέας Έστίας του 1941 έχουν προστεθεί τά ακόλουθα: «Πάντως ή ασφαλέστερη έκφραση τής σημερινής κριτικής βρίσκεται στήν έργασία του Π. Μουλλά ή όποια προλογίζει έναν τόμο έκλογής διηγημάτων, Έρμής 1974, Ά. Παπαδιαμάντης αυτοβιογραφούμενος».

Η έβδομη έκδοση (1985) έχει πλουτισθεί στίς Έκδόσεις μέ τήν πληροφορία: «Τήν άλληλογραφία του έχει ξαναεκδώσει σέ τόμο, μέ μακρά αξιόλογη εισαγωγή, ό Έμμ. Ι. Μοσχονάς, 1981.» Δυό χρόνια αργότερα κυκλοφορεί ή όγδοη έκδοση (1987), απαράλλαχτη μέ τήν προηγούμενη ως προς τά βιβλιογραφικά του Παπαδιαμάντη.

Στήν ένατη (2000), πού εκδόθηκε μετά τόν θάνατο του συγγραφέα (1992) και προφανώς απεικονίζει τήν όριστική ή τελική² άποψη του ιστορικού τής λογοτεχνίας μας για τόν Παπαδιαμάντη και τά παπαδιαμαντικά πράγματα, παρέχονται τά έξής βιβλιογραφικά στοιχεία:

«ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Παπαδιαμάντης. Τό 1954-1955 έβγήκαν σέ έξι τόμους τά Άπαντά του μέ τήν επίμελεια του Γ. Βαλέτα. Νέα έκδοση, επίμελεια Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλου (τ. Α΄ 1981 - Ε΄ 1988. Τήν άλληλογραφία του έχει ξαναεκδώσει σέ τόμο, μέ μακρά αξιόλογη εισαγωγή, ό Έμμ. Ι. Μοσχονάς, 1981. Βλ. Πηγές και Βοηθήματα.

² Πά αυτή τήν όριστική ή τελική κρίση θα γίνει λόγος πίο κάτω.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Παπαδιαμάντης, Χρ. Β. Χειμώνα, *Συμβολή στην περί Παπαδιαμάντη βιβλιογραφία*, Α' Σκιάθος 1977, Β' Αθήνα 1981 (άναπτυπο από τον τόμο *Φῶτα ὀλόφωτα. Ἐνα ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη καὶ τὸν κόσμον του*, ΕΛΙΑ, 1981)· Γ. Βαλέτας, *Παπαδιαμάντης*, Μυτιλήνη 1940· Γ. Φουσάρας, *Βιβλιογραφικά στὸν Παπαδιαμάντη*, 1940. Νὰ προστεθοῦν σ' αὐτὰ οἱ ἀκόλουθες ἐργασίες: Κ. Παπαχρίστος, *Ὁ ἄγνωστος Παπαδιαμάντης*, 1947· Μ.Μ. Παπαϊωάννου, *Ἡ θρησκευτικότητα τοῦ Παπαδιαμάντη*, 1948· Μ. Περάνθης, *Ὁ κοσμοκαλόγερος* (1948). Ἐνδιαφέρων γιὰ τὴν ψυχογραφικὴ του τοποθέτηση εἶναι ὁ πρόλογος τοῦ Ο. Merlier στὴ συλλογὴ γαλλικῶν μεταφράσεων του ἀπὸ διηγήματα τοῦ Παπαδιαμάντη: *Skiathos, île grecque*, 1934. Σημαντικὸ γιὰ τὴν ἀλλαγὴ προοπτικῆς πού φανερώνει ἀναφορικὰ μὲ τὸν Παπαδιαμάντη εἶναι τὸ Χριστουγεννιάτικο τεύχος ΝΕστ. τοῦ 1941. Πάντως ἡ ἀσφαλέστερη ἔκφραση τῆς σημερινῆς κριτικῆς βρίσκεται στὴν ἐργασία τοῦ Π. Μουλλᾶ, ἡ ὁποία προλογίζει ἕναν τόμο ἐκλογῆς διηγημάτων, ΝΕΒ, Ἑρμῆς 1974, Ἀ. Παπαδιαμάντης αὐτοβιογραφούμενος. Βλ. ἐπίσης, ἀπὸ τὰ νεότερα: *Φῶτα ὀλόφωτα*, ὀ.π.».

Ἀπὸ τὴν πρώτη (1949, τ. Β') ἕως τὴν ἔνατη ἔκδοση (2000) τῆς *I.N.A.* ἔτη πενήντα³. Στὸ διάστημα αὐτὸ μόνιμοι ἔνοικοι τῶν Σημειώσεων ὁ Γ. Βαλέτας, ὁ Γ. Φουσάρας, ὁ Κ. Παπαχρίστος, ὁ Μ.Μ. Παπαϊωάννου, ὁ Μ. Περάνθης καὶ ἡ Νέα Ἑστία τοῦ 1941. Ἀπὸ τὴ δεύτερη ἔκδοση καὶ πέρα προστίθεται ὁ Ο. Merlier, ἀπὸ τὴν ἕκτη ὁ Μουλλᾶς, ἀπὸ τὴν ἑβδομὴ ὁ Ἑμμ. Ι. Μοσχονᾶς, ἐνῶ στὴν ἔνατη ἐμφανίζονται ὁ Χρ. Β. Χειμώνας, ὁ Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος καὶ ὁ τόμος *Φῶτα Ὀλόφωτα*. Ἄρα ἡ *I.N.A.* γιὰ ἕνα διάστημα πού ὑπερβαίνει τὸν μισὸν αἰῶνα (1934-1992)⁴ καταγράφει συνολικὰ δέκα μελετητές τοῦ Παπαδιαμάντη καὶ δεκαπέντε (δεκάξι) ἐργασίες, ἐκδόσεις καὶ ἀφιερῶματα.

Ἄν ἀφαιρεθοῦν τὰ προϊστορικά⁵ ὀνόματα Γ. Βαλέτας, Γ. Φουσάρας, Ο.

³ Δικαιότερα ἴσως σαραντατρία, μὲ ἕσχατο ὄριο τὸν θάνατο τοῦ Κ.Θ.Δ. (1992).

⁴ Ἀκριβέστερο θὰ ἦταν ν' ἀρχίσω ἀπὸ τὸ 1912, ὅταν ἐκδίδονται οἱ περισσότεροι τόμοι τοῦ Φέξη, ξεκινῶ ὅμως ἀπὸ τὸ ἔτος πού ἐκδόθηκε τὸ βιβλίο τοῦ Merlier.

⁵ Προϊστορικά: δημοσιευμένα πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη ἔκδοση τῆς *I.N.A.*

Merlier, οί επίσης προϊστορικές εκδόσεις Φέξη, Ἐλευθερουδάκη, Καραβία⁶ καί τό τεῦχος τῆς *Νέας Ἑστίας*, ἡ μεταϊστορική παπαδιαμαντική βιβλιογραφία τῆς *I.N.A.* ἀπαρτίζεται ἀπό μιά μελέτη, μιά μυθιστορηματική βιβλιογραφία, δύο βιβλιογραφικά συνθέματα, δύο ἐκδόσεις Ἀπάντων, μιά ἐκλογή διηγημάτων, μιά ἐπανέκδοση τῆς Ἀλληλογραφίας Παπαδιαμάντη καί ἕνα ἀφιέρωμα.

Στήν ἑνατη καί τελευταία ἐκδοση τῆς *I.N.A.* οί Σημειώσεις γιά τόν Παπαδιαμάντη ἀριθμοῦν εἴκοσι ἕναν καί μισό τυπογραφικούς στίχους.

* * *

Ἀπουσίες καί λησμονημένοι ἔπαινοι

Ἡ ἀναγραφή τῶν βιβλιογραφικῶν ἐργασιῶν τοῦ Γ.Ι. Φουσαρᾶ καί τοῦ Χρ. Β. Χειμῶνα ἀναγκαστικά ὑπενθυμίζει τόν βιβλιογράφο πού θεμελίωσε τίς παπαδιαμαντικές σπουδές. Ἐννοῶ βέβαια τόν Γ.Κ. Κατσιμπαλη καί τό βιβλίο του *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Πρῶτες κρίσεις καί πληροφορίες. Βιβλιογραφία*, 1934, μέ τό *Συμπλήρωμα βιβλιογραφίας Ἀ. Παπαδιαμάντη*, 1938. Ἡ σημασία αὐτοῦ τοῦ ἔργου ἔχει ιδιαίτερα ἐπισημανθεῖ: «Ὁ Γ.Κ. Κατσιμπαλης συνεχίζοντας τό ἀκαταπόνητο καί πολύτιμο συλλεκτικό του ἔργο, μᾶς δίνει μέ τόν «Παπαδιαμάντη» του ὄχι μόνο τό βασικό βοήθημα γιά κάθε μελλοντική βιβλιογραφική ἐργασία σχετική μέ τόν Παπαδιαμάντη, ἀλλά καί τόν τύπο γιά κάθε μελλοντική βιβλιογραφική ἐργασία σχετική μέ τούς νεώτερους Ἑλληνας συγγραφεῖς. Ὁ τόμος περιλαμβάνει στό πρῶτο του μέρος σπάνιες καί σπουδαῖες κρίσεις γιά τόν Παπαδιαμάντη [...]».

Ἡ κρίση ἀνήκει στόν Κ.Θ. Δημαρᾶ⁷.

Τόν ἴδιο χρόνο μέ τό *Skiathos, île grecque* (1934), ἐκδίδεται ἀπό τόν Σύλλογο πρὸς Διάδοσιν Ὀφελίμων Βιβλίων, ἕνα ἀκόμη βιβλίο τοῦ Ο. Merlier, *Ἀ. Παπαδιαμάντη Γράμματα*, μέ δίγλωσσο ἐκτενῆ πρόλογο, πολύτιμες ὑποσημειώσεις, εὑρετήριο προσώπων, φωτογραφίες προσώπων καί αὐτογράφων.

⁶ Καταγράφεται μόνο στήν πρώτη ἐκδοση τῆς *I.N.A.*

⁷ Περ. *Βιβλία*, τχ. Δεκεμβρίου 1934. Ἡ ἀραιογράφηση δική μου.

Μεταφέρω ένα μέρος από την κρίση του Κ.Θ. Δημαρᾶ καί πάλι: «[...] δέν προσφέρουν μόνο πολύτιμο βιογραφικό υλικό για τόν Σκιαθίτη διηγηματογράφο, δέν θά αποτελέσουν μόνο μία πολύτιμη πηγή πληροφοριῶν για τόν ιστορικό τῆς ἀστικῆς καί ἐπαρχιακῆς ζωῆς πενήντα ἐτῶν, ἀλλά περισσότερο ἀπό ὅλα προσφέρουν ἕνα ἀκέραιο δοκουμένο για τή γνωριμία μέ μία ἀπό τίς πιό εὐγενικές ψυχές πού ἔχουν ὡς τώρα λαμπρύνει τή νέα ἑλληνική φιλολογία».

Τόσο σημαντικά, λοιπόν, τά δύο βιβλία, ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης τοῦ Γ.Κ. Κατσιμπαλη καί τά Γράμματά του τοῦ Merlier.

Ἡ τεχνητή ἔρημος – «Υδάτων ὑπερεκχείλιση»

Ἡ ἐντύπωση πού σχηματίζει κανεῖς ἀπό τήν παπαδιαμαντική βιβλιογραφία τῆς *I.N.A.* εἶναι ὅτι μετά τή δεκαετία τοῦ 1940 ἀκολουθεῖ μία τεράστια ἔρημος τριάντα χρόνων (1950-1980), μέ ὁάσεις τήν ἔκδοση τῶν Ἀπάντων ἀπό τόν Βαλέτα (1954-1955) καί τίς εἰσαγωγές τοῦ Π. Μουλλᾶ (1974) καί τοῦ Ἑμμ. Μοσχονᾶ (1981), πού βρίσκεται στή μεθόριο τῶν δεκαετιῶν τοῦ 1970 καί 1980. Ὅσα προστίθενται μετά τόν Μοσχονά –Χειμῶνας, Τριανταφυλλόπουλος, *Φῶτα Ὀλόφωτα*– ἐλάχιστα μεταβάλλουν τήν ἀπελπιστική εἰκόνα τῆς ἐρημιάς: ἡ ἄμμος ἔχει ἀφανίσει τόν Παπαδιαμάντη καί τίς παπαδιαμαντικές σπουδές.

Ἡ εἰκόνα εἶναι ἐσκεμμένα ἀπατηλή. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στή δεκαετία τοῦ 1950, παρά τήν ἔκδοση τῶν Ἀπάντων (Βαλέτας), δέν ἐκδόθηκε κανένα ἀξιόσημῆ βιβλίο για τόν Παπαδιαμάντη, ὅμως στήν ἐπόμενη –τό 1961 συμπληρώθηκαν πενήντα χρόνια ἀπό τόν θάνατό του– ἔχουμε τήν ἀρχή τῆς «ὑπερεκχείλισης τῶν ὑδάτων». Τό 1960 ἐκδίδεται στήν Ἀλεξάνδρεια ἡ μελέτη τοῦ Μανώλη Χαλβατζάκη *Ὁ Παπαδιαμάντης* μέσα ἀπό τό ἔργο του (σσ. 195), πού τήν ἀκολουθεῖ ἡ μελέτη τοῦ Πέτρου Σπανδωνίδη *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ὁ θεατής τῆς γῆς* (Θεσσαλονίκη, 1960). Ὡς ἀνάτυπα ἐκδίδονται τό 1961 τά δοκίμια τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Πενήντα χρόνια ἀπό τό θάνατό του* καί τοῦ Γιώργου Θέμελη *Ὁ Παπαδιαμάν-*

της καί ὁ κόσμος του, ἐνῶ τόν ἐπόμενο χρόνο ἐμφανίζεται τό τομίδιο Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Τό Πάσχα τῆς λογοτεχνίας μας καί τό 1965 τό βιβλίο τοῦ Ο. Merlier, *Paradiamantis, Huit nouvelles*, μετάφραση ὀκτώ διηγημάτων μέ ἐκτενή εἰσαγωγή. Ἐναν χρόνο ἀργότερα ἔχουμε τό ἀνάτυπο Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης (σσ. 50) τοῦ Ν.Β. Τωμαδάκη.

Εἰδική μνεία γιά ἰδιαίτερους λόγους πρέπει νά γίνει γιά δύο ἀπό τά βιβλία τῆς δεκαετίας τοῦ 1960. Τό πρῶτο, Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Δοκίμιο (1962) εἶναι τοῦ Κωστή Μπαστιᾶ. Ὁ Κ. Μπαστιᾶς, διευθυντής τοῦ περιοδικοῦ Ἑλληνικά Γράμματα, δημοσιεύει συχνά στίς σελίδες του σημειώματα γιά τό ἔργο τοῦ Παπαδιαμάντη. Ἀπό αὐτά τά προπολεμικά κείμενα ἐκπηγάζει τό δοκίμιο (σσ. 293) τοῦ 1962. Πρόκειται γιά τήν ἐκτενέστερη ὡς τώρα ἐρμηνεία τοῦ Παπαδιαμάντη sub specie theologiae. Πέρα ἀπό τίς ὅποιες ἀντιρρήσεις γιά τίς ἀποφάνσεις καί τό ὕφος τοῦ συγγραφέα, πρέπει κανείς νά τοῦ ἀναγνωρίσει ὅτι ἀκολουθεῖ τό μόνο ὀρθό δόγμα τῆς ἐρμηνείας τῶν κειμένων, τό «Ὁμηρον ἐξ Ὁμήρου σαφηνίζειν».

Ἡ δεκαετία τοῦ 1960 ὀλοκληρώνεται ὡς πρὸς τόν Παπαδιαμάντη μέ τήν ἐκδοση τοῦ *Βαρδιάνου στὰ σπόρκα*⁸. Φιλολογικός ἐκδότης ὁ Λίνος Πολίτης. Ἐκδοση μέ κείμενο πού προήλθε ἀπό νέα ἀνάγνωση τῆς πρώτης δημοσίευσης, ἐφοδιασμένη μέ σύντομη ἀλλά καλή εἰσαγωγή, ἐρμηνευτικές καί κριτικές σημειώσεις, λεξιλόγιο καί χάρτη τῆς Σκιάθου. Ἡ πρώτη ἐρμηνευτική ἐκδοση ἔργου τοῦ Παπαδιαμάντη –μέ πρόδρομο τά *Γράμματα τοῦ Merlier*– καί, παρά τίς ἀναπόφευκτες ἀδυναμίες της, σημαντικός σταθμός στίς παπαδιαμαντικές σπουδές.

Ἡ ἄστοχη μαντεῖα – Δεκαετία τοῦ 1970

Ἡ ἐπόμενη δεκαετία ἀρχίζει μέ τό βιβλίο τοῦ Παν. Μουλλά, ὅπου προφητεύεται ὅτι ὁ Παπαδιαμάντης δέν θά κερδίσει τή μάχη μέ τόν χρόνο. Τρία

⁸ Πρώτη ἐκδοση «Γαλαξίας» 1968, δευτέρη «Ἀγροτικές Συνεταιριστικές Ἐκδόσεις», Θεσσαλονίκη 1978.

χρόνια αργότερα βλέπει τό φῶς *Ἡ μαγεία τοῦ Παπαδιαμάντη* (1977) τοῦ Ὀδυσσεά Ἐλύτη, ἐνῶ *Ἡ παλινωδία τοῦ Παπαδιαμάντη* τοῦ Στέλιου Ράμφου ἔχει κυκλοφορήσει ἕναν χρόνο νωρίτερα (1976). Τό 1979 ὁ Σκιαθίτης ποιητής, δοκιμιογράφος καί θεατρικός συγγραφέας Ζήσης Οἰκονόμου ἐκδίδει τό βιβλίον *Ὁ Παπαδιαμάντης καί τό νησί του*. Τότε ἐμφανίζεται καί ἡ ἀνθολογία *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. Εἴκοσι κείμενα γιά τή ζωή καί τό ἔργο του*⁹, ὅπου, μεταξύ ἄλλων, ἀνθολογοῦνται ὁ Τέλλος Ἄγρας, ὁ Λίνος Πολίτης, ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος, ὁ Ἄλ. Ἀργυρίου, ὁ Φώτης Κόντογλου.

Ἡ διάψευση τοῦ Γραμματολόγου – Δεκαετία τοῦ 1980

Μέ πρόταση τοῦ Στέλιου Ράμφου τό Ε.Λ.Ι.Α. ἐτοιμάζει γιά τά ἐβδομήντα χρόνια ἀπό τόν θάνατο τοῦ Παπαδιαμάντη τόν τόμο *Φῶτα Ὀλόφωτα. Ἐνα ἀφιέρωμα στόν Παπαδιαμάντη καί τόν κόσμο του* (1981), τό ὀγκωδέστερο ἔως τώρα (σσ. 510). Ταυτόχρονα στή σειρά «Τετράδια “Εὐθύνης”» ἐκδίδεται ὁ τόμος *Μνημόσυνο τοῦ Ἀλέξ. Παπαδιαμάντη. Ἐβδομήντα χρόνια ἀπό τήν κοίμησή του* (σσ. 226). Τόν ἴδιο χρόνο ἐπανεκδίδεται καί ἡ μνημονευμένη ἤδη Ἀλληλογραφία μέ τήν εἰσαγωγή τοῦ Ἑμμ. Ἴ. Μοσχονᾶ. Ἀκολουθεῖ τό βιβλίον «*Ὁ ἔρωτας στά χιόνια*» τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη (1984)¹⁰ καί τό 1987 ἐκδίδεται ἡ διδακτορική διατριβή τῆς Γεωργίας Φαρίνου-Μαλαματάρη *Ἀφηγηματικές τεχνικές στόν Παπαδιαμάντη, 1887-1910*¹¹. Ἀκολουθοῦν οἱ *Ἀνερεύνητες πτυχές τῆς ζωῆς τοῦ Ἀλέξ. Παπαδιαμάντη* (1988) τοῦ Σκιαθίτη δρ. Ἰω. Ν. Φραγκούλα –οὐσιαστικά πρόκειται γιά μιᾶ πολύτιμη «Σκιαθίτικη προσωπογραφία τῶν παπαδιαμαντικῶν διηγημάτων». Τή δεκαετία τοῦ 1980 κλείνει τό βιβλίον *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. [Τό λάβαρον]* (1989), μέ τό ὁποῖο ὁ Φώτης Δημητρακόπουλος φέρνει στό φῶς ἀνέκδοτο ἀρχεακό ὑλικό.

⁹ Ἀπό τίς «Ἐκδόσεις τῶν Φίλων».

¹⁰ Γιώργος Κεχαγιόγλου, «*Ὁ ἔρωτας στά χιόνια*» τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη. *Μιά ἀνάγνωση*, Ἐκδόσεις «Πολυτύπο», Αθήνα 1984.

¹¹ Ἐκδόθηκε ἀπό τόν «Κέδρο».

Υπενθυμίζεται ότι στη διάρκεια αυτής της δεκαετίας άρχισε και ολοκληρώθηκε η κριτική έκδοση των Άπάντων Παπαδιαμάντη (1981-1988), και επανεκδόθηκε φιλολογικά φροντισμένη ή πρώτη, μεταπολεμικά, μετάφραση του Παπαδιαμάντη, *Ταρταρίνος ό έκ Ταρασκώνος* (Εστία, 1989).

* * *

Ό Ζήσιμος Λορεντζάτος, αντιγραμματολογικός γενικά, δέν έτρεφε ιδιαίτερη εκτίμηση για τό κύριο μέρος της *Ιστορίας τής Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, δέν τόν ένδιέφερε. Ωστόσο πίστευε πώς ή φιλολογική της σκευή, δηλαδή οι Σημειώσεις, ήταν ανεπίληπτη. Μέ τήν πεποίθηση ότι και οι Σημειώσεις έχουν τά «τυφλά σημεία»¹² τους προσπάθησα, μέ πολύ συγκεκριμένα παραδείγματα, νά τόν πείσω ότι ό συντάκτης τους και έδω μεροληπτεί¹³. Δέν φάνηκε νά πείθεται, παρά ταύτα ή πεποίθησή μου ότι ή έμπαθής άπόρριψη του Παπαδιαμάντη στις σελίδες τής *I.N.A.* συνεχίζεται έξισου ώμά και στις Σημειώσεις δέν κλονίστηκε από τίς, άνόρεχτες άλλωστε, αντιρρήσεις του Λορεντζάτου.

Έπειδή ό λόγος δέν είναι έδω για τήν αισθητική και παιδευτική αξία του παπαδιαμαντικού έργου, αλλά για τή βιβλιογραφία, σπεύδω νά βεβαιώσω τόν αναγνώστη ότι ποτέ δέν μου πέρασε από τόν νού νά μεμφθώ τόν ιστορικό για τή βιβλιογραφική του λιτότητα. Η μομφή μου δέν άφορά τήν άναπόφευκτη σέ τέτοιο έργο συμπίεση των βιβλιογραφικών στοιχείων, αλλά τήν προκατειλημμένη έπιλογή ή άποσιώπησή τους.

Προσκομίζω τά άποδεικτικά στοιχεία: τό 1934, όπως ήδη έχει διαβάσει ό

¹² Η φράση «τυφλό σημείο» είναι του Γ.Π. Σαββίδη και άφορά τήν κρίση του Κ.Θ.Δ. για τόν Παπαδιαμάντη. Βλ. τή βιβλιοκρισία του για τήν Γ' έκδοση τής *I.N.A.*, Έποχές, τχ. 40, Αύγουστος 1966. (Παρά τήν τυφλότητά της πάντως, ή καταδίκη του Ππδ. εκλαμβάνεται από τόν Γ.Π. Σαββίδη ως τεκμήριο ισχυρής κριτικής ιδιοσυγκρασίας του Κ.Θ.Δ.).

¹³ Βλ. Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλου, «Άποσιωπήσεις. Οί φιλέδικες damnationes memoriae των παραπομπών και (ύπο)σημειώσεων», *Νέα Έστία*, τχ. 1797, Φεβρουάριος 2007.

ἀναγνώστης, ἡ παπαδιαμαντική βιβλιογραφία τοῦ Γ.Κ. Κατσιμπαλή ἐπαινήθηκε θερμότατα ἀπὸ τὸν Κ.Θ.Δ., ὥστόσο ἀπουσιάζει ἀπὸ τὴν πρώτη ὡς τὴν τελευταία ἐκδοση τῆς *I.N.A.* Μνημονεύονται ὁμως οἱ βιβλιογράφοι Φουσσάρας καὶ Χειμώνας, πού συμπληρώνουν ἢ συνεχίζουν τὸν Γ.Κ.Κ. Ὡστόσο στίς Σημειώσεις πού ἀφοροῦν τὸν Παλαμά, τὸν Καβάφη, τὸν Σικελιανό, τὸν Καζαντζάκη, τὸν Μητσάκη, τὸν Κρυστάλλη οἱ κατσιμπαλικές βιβλιογραφίες ἀναφέρονται πρῶτες.

Ἐνῶ ἐγκωμιαστικά ἀναγράφεται ἡ ἐπανέκδοση τῆς παπαδιαμαντικῆς Ἀλληλογραφίας ἀπὸ τὸν Ἐμμ. Ἰ. Μοσχονά, ὁ ἀναγνώστης τῆς *I.N.A.* δὲν πληροφορεῖται ποιός εἶναι ὁ ἐπιμελητής τῆς πρώτης ἐκδοσης, ἀγκαλᾷ καὶ παινεμένης σέ παλαιότερους χρόνους ἀπὸ τὸν Κ.Θ.Δ. Τὰ Ἄ. *Παπαδιαμάντη Γράμματα*, συναρπαστικό ἀνάγνωσμα γιὰ κάθε ἀναγνώστη καὶ βασικότατο βοήθημα γιὰ κάθε μελετητή, φροντισμένα λαμπρά ἀπὸ τὸν Ο. Merlier, ἀποσιωπῶνται. Ἡ ἴδια στάχτη σκεπάζει καὶ τίς *Nouvelles*, πάλι τοῦ Merlier (1965).

Ἡ τρίτη περίπτωση εἶναι χαρακτηριστικότερη. Ἔχει ἤδη γίνεи προηγουμένως λόγος γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Κωστή Μπαστιᾶ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης. *Δοκίμιο* καὶ γιὰ τὸ περιοδικὸ *Ἑλληνικά Γράμματα*, μέ τὸ ὅποιο ὁ Κ.Θ.Δ. συνδέοταν στενά στὴν περίοδο τοῦ κοινωνικοῦ του χριστιανισμοῦ¹⁴. Παρά τὴ σύνδεση αὐτή, κατὰ παράδοξο τρόπο ὁ Κωστής Μπαστιᾶς, μολονότι ἔχει στό ἐνεργητικὸ του ἑφτά πεζογραφικά βιβλία, ἀπουσιάζει ἀπὸ τίς σελίδες τῆς πρώτης ἐκδοσης τῆς *I.N.A.* Ὄταν ὁμως δημοσιεύει τὸ 1951 τὸν *Παπουλάκο*, πού ὡς γραφή δὲν διαφέρει καθόλου ἀπὸ τὸν *Μηνά τὸν Ρέμπελο*, ὁ Κ.Θ.Δ. θά γράψει μιὰ θερμὰ ἐγκωμιαστικὴ ἐπιφυλλίδα¹⁵, πού ἡ σύνοψή της, ἀρκετά ἐκτενής, μεταφέρεται στή δεύτερη ἐκδοση τῆς *I.N.A.* Ἄν λογαριάσουμε ὅτι ἀργότερα ὁ Κ.Θ.Δ. ἐπαινεί καὶ πάλι τὸ *Νέον Κυριακοδρόμιον* (1956) τοῦ ἴδιου

¹⁴ Ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς ἐκλινε ὁμολογημένα –καὶ ἄλλοι σύγχρονοὶ του ἀνομολόγητα– πρὸς μιὰ δυτικὴ ἐκδοχὴ τοῦ χριστιανισμοῦ.

¹⁵ Μέ τίτλο «Ὁ Παπουλάκος», *Τὸ Βῆμα*, 20 Ἰουνίου 1952.

συγγραφέα¹⁶, αναρωτιέται κανείς εύλογα πώς για τό δοκίμιο *Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης* (1962) δέν περίσσεψε οὔτε μιά ἀράδα στίς Σημειώσεις τῆς *I.N.A.* Μέ ποιό κριτήριο ἀποκλείεται ἀπό τή στοιχειώδη, ἔστω, βιβλιογραφία τῆς ἓνα βιβλίο τριακοσίων σελίδων, ὅταν τό ὀλιγοσέλιδο τοῦ Μ.Μ. Παπαϊωάννου κατοικεῖ σ' αὐτήν μέ ἐνοικιστάσιο;

Ἄλλά τί ὠφελεῖ μιά συζήτηση περί κριτηρίων, τήν ὥρα πού ὁ Κ.Θ.Δ., ἐνώ μέ δίκαιη αὐστηρότητα ἔχει κρίνει τίς παπαδιαμαντικές ἐργασίες τοῦ Γ. Βαλέτα¹⁷, ἐπιμένει νά κρατάει στίς Σημειώσεις τόν διάτρητο Παπαδιαμάντη του (1940) καί τοῦ λείπει τό θάρρος νά μνημονεύσει μέ δυό ξερές ἀράδες τήν εὐεργετική, γιά τίς παπαδιαμαντικές τουλάχιστον σπουδές, ἔκδοση τοῦ *Βαρδιάνου στά σπόρκα*, μέ τήν ἐπιμέλεια, ἐπιτέλους, ἐνός πανεπιστημιακοῦ νεοελληνιστῆ πρώτης κλάσεως;

Ἄν μιά τέτοια φιλολογική ἐργασία ἀποσιωπήθηκε, δέν εἶναι περίεργο ὅτι δέν βρῆκε θέση στίς Σημειώσεις καί *Ἡ μαγεία τοῦ Παπαδιαμάντη* τοῦ Ἐλύτη.

Οἱ σελίδες τῆς *I.N.A.* πού ἀφοροῦν τόν Παπαδιαμάντη ἀπό τήν πρώτη ὡς τήν ὄγδοη ἔκδοση παραμένουν ἀναλλοίωτες. Στήν ἔνατη ἔχουν προστεθεῖ ὡς κατακλείδα τά ἑξῆς: «Ὡστόσο χωρίς οἱ μεταγενέστερες ἔρευνες τίς ὁποῖες ἐπροκάλεσε τό ἔργο του νά συγκομίσουν τίποτε καινούριο, ὁ Σκιαθίτης διηγηματογράφος ἔξακολουθεῖ νά ἔχει μεγάλο κύκλο θαυμαστών».

Μιά πεισματική ἄρνηση καί μιά ζορισμένη ὁμολογία –θά χρειαστεῖ, ἴσως, νά τίς συζητήσουμε ἄλλοτε. Πάντως τό «τίποτε καινούριο» ἐξηγεῖ τή θεληματική ἀναπηρία τῆς παπαδιαμαντικῆς βιβλιογραφίας στίς Σημειώσεις τῆς *I.N.A.*: μιά πληρέστερη ἀναγραφή δημοσιευμάτων θά ἀφάνιζε τίς Εἰσαγωγές τῶν δύο ἀφοσιωμένων μαθητῶν τοῦ Κ.Θ.Δ., τοῦ Παν. Μουλᾶ καί τοῦ Ἐμμ. Ἰ. Μοσχονᾶ, τῶν μόνων πού ὀρθοτόμησαν τόν λόγο τῆς ἀληθείας κατά τήν κρίση τοῦ δασκάλου τους.

¹⁶ Μέ τίτλο «Νέο Κυριακοδρόμιο», *Τὸ Βῆμα*, 3 Αὐγούστου 1956.

¹⁷ Βλ. «Φιλολογικά ζητήματα», *Ἐλεύθερο Βῆμα*, 12 Αὐγούστου 1940.

Ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος κάποτε μέ ρώτησε, ἴσως γιατί θυμήθηκε τίς ἀντιρρήσεις μου γιά τή φιλολογική ἀκρίβεια τῶν Σημειώσεων, ἄν εἶχαμε φροντίσει, ὁ ἐκδότης τῶν Ἀπάντων Παπαδιαμάντη κι ἐγώ, νά λάβει ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς τούς πέντε τόμους των. Ὅχι, τό θεωρήσαμε ἄσκοπο, τοῦ ἀποκρίθηκα.

Ἦταν σοβαρό λάθος, εἶπε θυμωμένος καί ὑποχρέωσε τόν Δημήτρη Μαυρόπουλο νά τό ἐπανορθώσει. Ἐκεῖνος ἔκαμε ὑπακοή καί ἔστειλε τά Ἄπαντα. Ὁ Λορεντζάτος δικαίωθηκε: ἔστω καί μέ κολοβωμένα τά ἐκδοτικά στοιχεῖα, ὁ Παπαδιαμάντης τοῦ «Δόμου» μνημονεύεται στήν ἔνατη ἔκδοση τῆς Ἱστορίας τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας.

Ἄν ὁ Κ.Θ. Δημαρᾶς εἶχε πάρει τή γενναία καί ἀδάπανη ἀπόφαση νά προσθέσει στά βιβλιογραφικά τοῦ Παπαδιαμάντη μόνο πέντε ὀνόματα (καί ἰσάριθμους τίτλους), ἤγουν τόν Γ.Κ. Κατσίμπαλη, τόν Ὀκτάβιο Μερλιέ, τόν Λίνο Πολίτη, τόν Κωστή Μπαστιᾶ καί τόν Ὀδυσσεά Ἐλύτη¹⁸, κανεῖς δέν θά τοῦ καταλόγιζε ἐμπαθῆ μεροληψία¹⁹.

¹⁸ Παρέλειπα τόν Π. Νιρβάνα γιατί τά περισσότερα ἀπό τά εἴκοσι κείμενά του γιά τόν Παπαδιαμάντη εἶναι ἀκόμη σκόρπια σάν τοῦ λαγοῦ τά παιδιά.

¹⁹ Ἀκόμη γενναίωτερος θά εἶχε φανεῖ ὁ Κ.Θ.Δ. ἄν στά βιβλιογραφικά τοῦ Σολωμοῦ εἶχε μνημονεύσει ἔστω καί ἅπαξ τόν Ζήσιμο Λορεντζάτο.

Δύο ποιήματα

ΕΛΖΕ ΛΑΣΚΕΡ - ΣΥΛΕΡ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΕΝΤΡΩΤΗΣ

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΕΟ

Στ' αστέρια –πονηρά και αγαθά– δέν είσαι ενάντιος,
Κυλοῦν ποτάμι καταπῶς ἐπιθυμοῦν.
Στό μέτωπό μου μέ καίει ἡ αὐλακιά,
τό μύχιο στέμμα μέ τό ἐρεβῶδες φῶς του.

Εἰρηνικός ὁ κόσμος μου κι ἐμένα εἶναι –
οὔτε στίς δικές μου ἐναντιώνεσαι ἐπιθυμίες.
Θεέ μου, Θεέ μου, ποῦ εἶσαι;

Ἐκ τοῦ σύνεγγυς τήν καρδιά σου νά γροικήσω θά ἤθελα,
μέ τήν ἀπώτατη δική σου ἐγγύτητα ν' ἀνταλλαχτῶ,
ὅταν χρυσαφωμένοι ἐν τῇ βασιλεία σου
ἀπό τίς χίλιες δυό φορές εὐλογημένο φῶς
ὄλοι θ' ἀναβρῦσουν –καί οἱ πονηροί καί οἱ ἀγαθοί– κρουνοί σου.

ΡΟΥΘ

Όλο ψάχνεις νά μέ βρεῖς στίς βάρους.
Τά βήματά σου νά στενάζουνε ἀκούω
καί εἶναι τά μάτια μου τοῦ ζόφου βαριές σταγόνες.

Στήν ψυχή ἀνθίζουνε οἱ ματιές σου
καί πληροῦνται γλυκύτητος,
ὅταν τά μάτια μου στόν ὕπνο τριγυρίζουν.

Στό πηγάδι τῆς πατρίδας μου
εἶναι ἕνας ἄγγελος
πού τό τραγούδι ψάλλει τοῦ ἔρωτά μου,
πού τό τραγούδι λέει τῆς Ρούθ.

Ἐντός τῆς παρουσίας τοῦ Ἀγνώστου Θεοῦ. Χριστιανική πίστη καί εὐρωπαϊκός ἀνθρωπισμός

ΓΙΟΥΡΓΚΕΝ ΜΟΛΤΜΑΝ
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΜΑΡΙΟΣ Π. ΜΠΕΓΖΟΣ

Οἱ Ἀθηναῖοι θέλουν νά ἀκοῦνε πάντα μόνο ὅ,τι τό νέο ὑπάρχει («Ἀθηναῖοι δέ πάντες καί οἱ ἐπιδημοῦντες ξένοι εἰς οὐδέν ἕτερον ἠδύκαῖρον ἢ λέγειν τί ἢ ἀκοῦειν τί καινότερον» *Πράξ.* 17,21), ἔτσι λέγεται ἀπό παλιά. Αὐτό γιά τό ὅποιο θά σᾶς μιλήσω σήμερα, δέν εἶναι κάτι τό νέο, ἀλλά ἀρχαῖο τεκμήριο τῆς χριστιανικῆς θεολογίας: ἡ ὁμιλία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στόν Ἄρειο Πάγο. Παρ' ὅλα αὐτά, τό νεώτερο κρύβεται μέσα στό ἀρχαιότερο. Ἴσως τό καλύτερο νά κρύβεται μέσα στό ἤδη πρό πολλοῦ γνωστό, πού εἶναι ἀγνωστο σέ ἐμαῖς. Στρεφόμαστε λοιπόν στήν ἀρχαία ὁμιλία ἐπί τοῦ Ἀρείου Πάγου γιά νά δοῦμε ἄν ὑπάρχει μέλλον σ' ἐκεῖνο τό παρελθόν καί ἐλπίδα σ' αὐτήν τήν ἀνάμνηση.

Ἡ ὁμιλία στόν Ἄρειο Πάγο, πού τήν περιγράφει ὁ Λουκάς στό 17ο κεφάλαιο τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων, εἶναι τό πρῶτο τεκμήριο τοῦ ἐξελληνισμοῦ τοῦ χριστιανισμοῦ. Αὐτή ἡ σύνθεση εὐαγγελίου καί φιλοσοφίας, Παύλου καί Πλάτωνα, Ἱεροσολύμων καί Ἀθηνῶν διαμόρφωσε τό πρόσωπο τῆς Εὐρώπης καί μέχρι σήμερα διατηρεῖται ἐνεργή. Ἀπό τόν ἐξελληνισμό τοῦ χριστιανισμοῦ προέκυψε ὅ,τι διακρίνει τόν χριστιανισμό ἀπό τίς ἄλλες θρησκείες: τό δόγμα καί ἡ θεολογία. Μέ τόν ἐξελληνισμό τοῦ χριστιανισμοῦ μεταβλήθηκε ὁ πρῶτος χριστιανισμός καί ἀπό ἰουδαϊκή αἵρεση ἔγινε παγκόσμια θρησκεία. Ἄφησε τό μητρικό ἔδαφος τῆς ἰουδαϊκῆς γῆς καί εἰσήλθε στόν μεγάλο κόσμο τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Στή Ρώμη συνδέθηκε μέ τήν πολιτική παιδεία τῆς παγκόσμιας αὐτοκρατορίας, στήν Ἀθήνα ὅμως συνενώθηκε μέ τήν πνευματική παιδεία. Ἡ πνευματική παιδεία τοῦ ἑλληνισμοῦ ξεπερνοῦσε τότε τά ὅρια τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Γι' αὐτό θά πρέ-

πει νά αποδεχθεῖ κανείς ὅτι στήν Ἀθήνα ὁ χριστιανισμός συνδέθηκε μέ μιὰ διεθνή, οἰκουμενική παιδεία. Μόνο ἔτσι μπόρεσε ἡ χριστιανική πίστη νά ἀναπτύξει τήν αὐθεντική παγκόσμια ἱεραποστολή της.

Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἦλθε στήν Ἀθήνα ὡς ἱεραπόστολος τῆς μετάνοιας καί τῆς πίστεως. Π' αὐτό «παρωξύνετο τό πνεῦμα αὐτοῦ ἐν αὐτῷ θεωροῦντος κατείδωλον οὔσαν τήν πόλιν» (Πράξ. 17,16). Σήμερα ἔρχονται στήν Ἀθήνα τουρίστες ἀπ' ὅλο τόν κόσμο γιά νά θαυμάσουν τά τελευταῖα εἰδωλα καί τούς ναούς πού ἀπέμειναν ἀκόμη. Ἐγώ ἔρχομαι σήμερα ὄχι ὡς ἱεραπόστολος οὔτε ὡς τουρίστας, ἀλλά ὡς φίλος καί φιλοξενούμενός σας ὄχι γιά νά ὑμνήσω τήν Ἀθήνα ὡς «πολιτιστική πρωτεύουσα τῆς Εὐρώπης», ἀλλά γιά ν' ἀναζητήσω στήν Ἀθήνα τήν πηγή τοῦ ἐξελληνισμοῦ τοῦ χριστιανισμοῦ καί τήν ἀρχή τῆς χριστιανικῆς θεολογίας. Θέλω νά ἐπιστρέφω σ' αὐτές τίς ἀφετηρίες τοῦ πολιτισμοῦ μας καί τῆς χριστιανικῆς μας θρησκείας, διότι σήμερα πιά ἔγινε ὁρατό τό τέλος τῆς ἱστορίας της καί προέκυψε σοβαρή ἀνησυχία σχετικά μέ τό πού βαδίζει ὁ χριστιανισμός καί ἡ θεολογία. Τό πρόβλημα πού ἐπιθυμῶ νά ἀντιμετωπίσω, εἶναι τό ἑξῆς:

Ἡ μεγαλειώδης σύνθεση χριστιανισμοῦ καί ἑλληνισμοῦ μέσα στήν ἱστορία τῆς θεολογίας δέν ἦταν μιὰ ἐποχή ἀρμονίας καί εἰρήνης, ἀλλά ἡ ἀρχή μιᾶς ἱστορίας πολύ δημιουργικῆς ἀλλά καί πολύ πλούσιας σέ διαμάχες, μεταξύ τοῦ ἐξελληνισμοῦ τοῦ χριστιανισμοῦ καί τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τοῦ ἑλληνισμοῦ: «Εἶναι ὁ Θεός τοῦ Ἀβραάμ, τοῦ Ἰσαάκ καί τοῦ Ἰακώβ, ὁ Πατήρ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ταυτόσημος μέ τόν Θεό τῶν εἰδωλολατρῶν καί τῶν φιλοσόφων;» Αὕτη ἦταν ἡ ἀφετηρία τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη καί τῶν φιλοσοφούντων θεολόγων. Κάτι τέτοιο ὅμως τό ἀρνοῦνταν ἐμφατικά ὁ Πασκάλ καί οἱ βιβλικοί θεολόγοι. Ποιά σχέση ἔχει ὁ ἐπί τοῦ Γολγοθᾶ σταυρωθεῖς «ἄνθρωπος τοῦ πόνου» Ἰησοῦς Χριστός μέ τό ἑλληνικό ἀνθρωπιστικό ἰδεώδες τῆς καλοκαγαθίας; Μήπως ἰσχύει τό «Διόνυσος ἢ Ἐσταυρωμένος»; Εἶναι ὅμως δυνατόν νά διατυπωθεῖ ἡ παγκοσμιότητα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὡς Θεοῦ διαφορετικά ἀπ' ὅ,τι μέ τίς κατηγορίες σκέψης τῆς ἑλληνικῆς μεταφυσικῆς τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη; Δέν εἶναι ὁ Ἐσταυρωμένος ὅμως τό ὁρατό ἀπείκασμα (εἰκόνα)

του ἄληθους Θεοῦ ἐπ' αὐτῆς τῆς ἀθέου γῆς καὶ ταυτόχρονα τὸ πρωτότυπο τοῦ ἀληθινοῦ καὶ καλοῦ ἀνθρώπου ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ ἀπάνθρωπου κόσμου;

Ὁ ἐξελληνισμός τοῦ χριστιανισμοῦ διαμόρφωσε τὴ θρησκεία καὶ τὸν πολιτισμὸ τῆς Εὐρώπης. Σήμερα ὅμως παρατηροῦμε ὅτι ἐμφανίζονται ὁ ἀσιατικός, ὁ ἀφρικανικός καὶ ὁ λατινοαμερικανικός χριστιανισμός καὶ διαπιστώνουμε τὰ ὅρια τοῦ παλαιοῦ, εὐρωκεντρικοῦ χριστιανισμοῦ. Μήπως λοιπὸν πρέπει σήμερα τὸ χριστιανικὸ πνεῦμα νὰ ἀποβάλλει τὴν εὐρωπαϊκὴ του μορφή καὶ νὰ ἀναπτύξει νέες μορφές πολιτισμοῦ καὶ σκέψης στὶς παραπάνω ἠπείρους; Ὅπωςδήποτε θὰ ὑπάρχει καὶ στὸ μέλλον εὐρωπαϊκὸς χριστιανισμός γιὰ τὸν ὁποῖο παραμένει καθοριστικός ὁ τότε ἐξελληνισμός του, ἀλλὰ ὁ εὐρωκεντρισμός πνέει τὰ λοίσθια, τόσο ὁ ἐκκλησιαστικός εὐρωκεντρισμός τῆς Ρώμης ὅσο καὶ ὁ θεολογικός εὐρωκεντρισμός τῆς Ἀθήνας. Τί ἐπιπτώσεις ἔχει κάτι τέτοιο γιὰ τὸ δόγμα καὶ τὴ θεολογία, πού καὶ τὰ δύο εἶναι προϊόντα «τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τοῦ Εὐαγγελίου», ὅπως ἔλεγε τόσο σωστά ὁ Ἄντολφ φὸν Χάρνακ;

Δὲν θὰ ἀντιμετωπίσω τὸ πρόβλημα ἀμέσως, ἀλλὰ ἐμμέσως, ἀφοῦ τὰ τέσσερα σημεῖα τῆς ὁμιλίας μου θὰ ἔχουν ὡς ἀφετηρία τὴν ὁμιλία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στὸν Ἄρειο Πάγο. Ἀφορμῶμαι ἀπὸ τὸν ἀρεοπαγιτικὸ λόγο, ἐκθέτω τίς συνέπειες καὶ τὰ προβλήματα, μετὰ ἀσκῶ κριτικὴ στή σύνθεση ἑλληνισμοῦ καὶ χριστιανισμοῦ καί, τέλος, ρίχνω μιὰ ματιὰ στὸν σημερινὸ κόσμο. Τὰ τέσσερα σημεῖα τῆς ὁμιλίας μου εἶναι:

1. Τὸ μέλλον τοῦ Ἀγνώστου Θεοῦ
2. Ἡ ὑπερβατικότητα τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου
3. Ὁ Τριαδικὸς Θεὸς καὶ ἡ ἀνθρώπινη κοινότητα
4. Ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ στή φύση καὶ στὸν πολιτισμὸ.

α. Τὸ μέλλον τοῦ Ἀγνώστου Θεοῦ

Ὁ λόγος περὶ τοῦ «Ἀγνώστου Θεοῦ», ὁ Ὅποιος, μολονότι τὸν ἀγνοοῦμε,

μᾶς περιβάλλει από παντοῦ καί εἶναι πιό κοντά σέ ἐμᾶς ἀπό ὅ,τι θά μπορούσαμε ἐμεῖς νά εἴμαστε στόν ἴδιο μας τόν ἑαυτό, εἶναι ἕνα μυστικό, πού ἀρχίζοντας ἀπό τόν Παῦλο καί φθάνοντας μέχρι τόν Νίτσε, ἀπασχολοῦσε καί μάγευε ὅλους τούς σκεπτόμενους ἀνθρώπους. Πῶς ὅμως καταλήγει κανείς σ' αὐτόν τόν λόγο περί τοῦ «Ἀγνώστου Θεοῦ»;

Φθάνοντας ὁ Παῦλος στήν Ἀθήνα, τόν προϋπάντησε ἡ φήμη ὅτι δῆθεν κηρύσσει «ξένα δαιμόνια», δηλαδή τόν Ἰησοῦ καί τήν Ἀνάσταση, ὅπως ἀκούγεται στους λόγους τοῦ Ἀποστόλου. Κάτι τέτοιο ὅμως ἐνεῖχε τόν κίνδυνο νά ἀνακαλεῖ στή μνήμη τήν περίπτωση τοῦ Σωκράτη, ὁ ὁποῖος κατηγορήθηκε ὅτι εἰσάγει «καῖνά δαιμόνια» στήν Ἀθήνα καί ἀναγκάστηκε γι' αὐτό νά πιεῖ τό κώνειο. Στόν Ἄρειο Πάγο ὁ Παῦλος ἀμύνθηκε προβάλλοντας τήν ἄποψη ὅτι δέν κηρύσσει ξένους θεούς, ἀλλά τόν Ἄγνωστο Θεό πού λατρεύεται ἤδη ἀπό τούς Ἀθηναίους. Ὅχι λοιπόν κάτι τό ξένο, ἀλλά ὅ,τι εἶναι ἤδη παρόν στους Ἀθηναίους καί γνωστό σ' αὐτούς κατ' ἄγνωστο τρόπο: αὐτό ἀκριβῶς κηρύσσει ὁ Παῦλος. Βέβαια, ἡ ἱστορική ἀλήθεια εἶναι ὅτι οὐδέποτε ὑπῆρξαν στήν Ἀθήνα βωμοί γιά «ξένους Θεούς» ἢ κάποιος βωμός γιά ἕναν «ἄγνωστο Θεό». Ἡ διατύπωση προέρχεται μᾶλλον ἀπό τόν μονοθεϊσμό τοῦ φιλοσοφικοῦ διαφωτισμοῦ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας.

Οἱ ποικίλες μορφές θεοτήτων καί οἱ δραματικές ἱστορίες γιά τούς Θεούς τῆς «μυθικῆς θεολογίας» τοῦ Ὀμήρου ἔγιναν ἀντικείμενο κριτικῆς ἐκ μέρους ὅλων τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων: ὁ Θεός εἶναι ἕνας, ἀκίνητος, ἄπειρος, πανταχοῦ παρών κι ὅμως ἀκατάληπτος, δηλαδή «ἄγνωστος». Οἱ συνομιλητές τοῦ Παύλου στόν Ἄρειο Πάγο ἦταν προφανῶς μορφωμένοι, διαφωτισμένοι Ἀθηναῖοι, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ἐγκαταλείψει πρό πολλοῦ τόν ἀπλοϊκό πολυθεϊσμό καί τή μαγεία του κι ἐπιδίδονταν στή λατρεία τοῦ «Θεοῦ» (στ. 28), πού γινόταν κατανοητός ὡς μία δύναμη μυστηριώδης καί ἀόρατη, πίσω ἀπ' ὅλα τά ἐμπειρικά φαινόμενα τοῦ κόσμου. Σ' αὐτό ἀκριβῶς τό σημεῖο βρίσκει τήν ἀφετηρία του ὁ λόγος τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στόν Ἄρειο Πάγο. Μήπως ὅμως μέ αὐτόν τόν τρόπο ἐπιχειρεῖ νά ἐξομοιώσει τό Εὐαγγέλιο μέ τήν ἐκλαϊκευμένη φιλοσοφία τοῦ στωϊκισμοῦ;

Ἀρχικά φαίνεται κάπως ἔτσι: ἡ ἄπειρη, μυστηριώδης οὐσία τοῦ ἑνός Θεοῦ δέν ἐπιτρέπει τή λατρεία του ἐντός ἑνός ναοῦ κατασκευασμένου ἀπό ἀνθρώπους. Κανένας πεπερασμένος ναός δέν μπορεῖ νά περιχωρήσει τόν ἄπειρο Θεό. Κάτι τέτοιο ἰσχυρίσθηκαν ἤδη Ἑλληνες φιλόσοφοί τοῦ στωϊκισμοῦ, ἀλεξανδρινοί Ἰουδαῖοι τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς καί λατίνοι ποιητές. Ὁ ἕνας, ἄπειρος Θεός δέν χρειάζεται τίποτε, «οὐδέ ὑπό χειρῶν ἀνθρωπίνων θεραπεύεται προσδεόμενος τινός, αὐτός διδούς πᾶσι ζωὴν καί πνοήν καί τά πάντα» (στίχ. 25). Αὐτό ἰσχυρίζονται ὁ Σενέκας καί τά ἑρμητικά κείμενα: «Ἐν αὐτῷ γάρ ζῶμεν καί κινούμεθα καί ἐσμέν» (στίχ. 28). Κάτι τέτοιο φαίνεται πανθειστικό καί θεμελιώνεται μέ τόν ὕμνο στόν Δία τοῦ στωϊκοῦ Κλεάνθη: «τοῦ γάρ καί γένος ἐσμέν». Σέ μιά τέτοια ἐρμηνεία τοῦ «ἀγνώστου Θεοῦ» δέν παρουσιάζονται χριστιανικές ἢ βιβλικές παραστάσεις. Ἕνας τέτοιου εἴδους «ἑλληνιστικός λόγος περί ἀληθινῆς θεογνωσίας» εἶναι ὅμως «ξένος στήν Καινή Διαθήκη»;

Κάτι τέτοιο δέν τό πιστεύω, διότι ἀμέσως ἐμφανίζεται στό κήρυγμα τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἡ ἀποφασιστική στροφή: «ὁ Θεός τά νῦν ἀπαγγέλλει τοῖς ἀνθρώποις πάντας πανταχοῦ μετανοεῖν, καθότι ἔστηκεν ἡμέραν ἐν ἧ ἔμελλει κρίνειν τήν οἰκουμένην ἐν δικαιοσύνῃ ἐν ἀνδρὶ ᾧ ὤρισε, πίστιν παρασχῶν πᾶσιν ἀναστήσας αὐτόν ἐκ νεκρῶν» (στίχ. 30-31). Ἐδῶ ὅμως τή θέση τῆς θεολογικῆς ὄντολογίας τοῦ ἑνός, αἰωνίως, πανταχοῦ παρόντος Θεοῦ, καταλαμβάνει ἡ ἐσχατολογικὴ ὄντολογία τοῦ ἐφ' ἅπαξ ἐλθόντος Θεοῦ. Ἀντί τοῦ χώρου καί τοῦ κόσμου πού πληροῦνται ἀπό τή Θεότητα, ὑπεισέρχεται ὁ ἱστορικός χρόνος τῆς ἐρχόμενης κρίσεως καί τῆς ἐρχόμενης βασιλείας τῆς δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ. Ἡ σύμπτωση μέ τή θεϊκὴ ἀρμονία τοῦ κόσμου παραχωρεῖ τή θέση τῆς στίς ἱστορικές ἀποφάσεις τῆς μετάνοιας καί τῆς πίστεως. Π' αὐτό καί ἀποκτοῦν σημασία οἱ χρονικοὶ προσδιορισμοὶ «νῦν» (τώρα) ὁ Θεός καλεῖ σέ μετάνοια καί πίστη, διότι καθόρισε τήν «ἡμέραν» τῆς δικαιοσύνης Του, ὅποτε ὁ Υἱός τοῦ Ἀνθρώπου θά κρίνει τήν οἰκουμένην, Αὐτός πού ἤδη ἀνέστη ἐκ νεκρῶν γιά νά πιστέψουν οἱ ἄνθρωποι.

Αὐτό δέν εἶναι ἄλλο παρά τό μέλλον τοῦ Ἀγνώστου Θεοῦ. Ὁ Παῦλος δέν κηρύσσει κάποιον ἄλλο Θεό, ἀλλά τό ἐσχατολογικὸ μυστικό τοῦ ἑνός, παντα-

χοῦ παρόντος κι ὅμως ἄγνωστου Θεοῦ. Καλεῖ τούς ἀκροατές του νά μεταβοῦν ἀπό τόν χώρο τοῦ κόσμου στόν χρόνο τῆς ἱστορίας καί προσδιορίζει τόν ἱστορικό χρόνο μέσω τοῦ κηρύγματος τοῦ ἐσχατολογικοῦ μέλλοντος τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἀναγγελία τῆς κρίσεως τοῦ Θεοῦ ἀπαιτεῖ τή μεταστροφή τῶν ἀνθρώπων ἀπό τήν ἀδικία καί τή βία στήν ὁδό τῆς δικαιοσύνης καί τῆς εἰρήνης. Π' αὐτό καί τό κήρυγμα τῆς ἐκ νεκρῶν Ἀνάστασης τοῦ Χριστοῦ τούς παρέχει τή δύναμη τῆς πίστεως καί τή βεβαιότητα τῆς ἐλπίδας. Ἀπό τήν ἄλλη ὅμως πλευρά, ἡ συναίσθηση τῆς ἱστορίας πάνω στόν ὀρίζοντα τοῦ ἐσχατολογικοῦ μέλλοντος τοῦ Θεοῦ τότε μόνο μπορεῖ νά προσφερθεῖ ἐπί παγκοσμίου ἐπιπέδου σέ ὅλους τούς ἀνθρώπους, κάθε τόπου («τοῖς ἀνθρώποις πάντας πανταχοῦ»), ἐάν ὁ ἐρχόμενος Θεός δέν εἶναι ἄλλος παρά ὁ «ἄγνωστος» παρῶν Θεός σέ ὅλους τούς ἀνθρώπους κάθε τόπου καί κάθε ἐποχῆς. Ὁ Ἐρχόμενος γιά νά κρίνει τήν ὑφήλιο μέ τή δικαιοσύνη Του καί νά ἀνακαινίσει τό σύμπαν δέν εἶναι μακριά μας («καί γέ οὐ μακράν ἀπό ἐνός ἐκάστου ὑμῶν ὑπάρχοντα»). Ὅλοι τόν ἀναζητοῦν, διότι Ἐκεῖνος εἶναι κοντά τους κι αὐτοί ζοῦν ἀπό τό πνεῦμα Του.

Ἄς ἀποσαφηνίσουμε κατ' ἀρχήν τίς διαφοροποιήσεις, γιά νά ἀσχοληθοῦμε στή συνέχεια μέ τή σύνθεση.

Ὁ «Ἄγνωστος Θεός» προέρχεται ἀπό τήν ἑλληνική φιλοσοφία, ἡ ὁποία προϋποθέτει τό πνεῦμα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς θρησκείας. Τό ἰδιαίτερο γνώρισμα τῶν ἑλληνικῶν θεοτήτων λένε ὅτι συνίσταται στό ὅτι δέν χρειάζονται καμιά ἐπίσημη ἀποκάλυψη. Κανένα δόγμα δέν τίς ὀνοματίζει. Κανένα ἱστορικό βιβλίο δέν ἀφηγεῖται τίς πράξεις τους. Μαρτυροῦνται μέ ὅ,τι ὑπάρχει καί μέ τέτοια προφάνεια μάλιστα, πού μπορεῖ κανεῖς νά τίς βλέπει χωρίς νά χρειάζεται νά ἔχει πίστη στίς θεότητες αὐτές. Ὑπάρχουν ὅπως τά ὄρη καί ἡ θάλασσα, σάν τίς ἐποχές τοῦ χρόνου καί σάν τή μοῖρα τῶν ἀνθρώπων. Εἶναι πανταχοῦ παροῦσες μέσα στίς τακτές καί διαρκῶς ἐπαναλαμβανόμενες συνάφειες τοῦ κοσμικοῦ σύμπαντος. «Πάντα πλήρη θεῶν» λέει ἕνα ρητό τοῦ Θαλῆ, πού τό μνημονεύουν συχνά ὁ Πλάτωνας καί ὁ Ἀριστοτέλης. Μέ βάση τήν ἐμπειρική πανταχοῦ παρουσία τῶν θεοτήτων, οἱ φιλόσοφοι ἀναζητοῦσαν τή